

Duszpasterstwo pielgrzymkowe

Pielgrzymki mają swe biblijne korzenie. Prawozorem dzisiejszych pątników jest patriarcha Abraham. Wezwany przez Boga, wyruszył wraz ze swym rodem z Ur chaldejskiego do wskazanego mu kraju Kanaan (por. Rdz 12, 1 nn.). Naród Izraelski z rozkazu Najwyższego wywędrował z Egiptu, ziemi niewoli, przez pustynię do Ziemi Obiecanej (por. np. Pwt 2, 7, Ps 136, 10-26). W obu wypadkach podczas wędrówki miały miejsce istotne religijne wydarzenia. Pielgrzymująca społeczność dokonywała duchowej przemiany i zacieśniała więź z Bogiem. W historii Starego Testamentu pojawiły się różnego rodzaju sanktuaria, do których wędrowali Izraelici. W miarę konstytuowania i oczyszczania kultu jedyne Boga na czoło wysuwała się wędrówka do świątyni jerozolimskiej. Każdy dorosły Izraelita był zobowiązany do nawiedzania świętego miasta trzy razy w roku (por. Łk 2, 41-42). Już wówczas kształtowały się rozmaite obrzędy odprowadzane podczas nawiedzeń świętych miejsc: wzywianie imienia Jahwe (np. Rdz 12, 8), namaszczenie olejkami (np. Rdz 35, 14), oczyszczenia (np. Rdz 12, 1 nn.), śpiew psalmów („Psalmi wstępowania”, np. 120-134), składanie dziesięcin (Rdz 28, 22).

Sam Jezus jako dziecko udał się według przepisu prawa z rodzicami do Jerozolimy (Łk 2, 41 nn.). Podczas swej publicznej działalności kilkakrotnie przybywał do świątyni na święta (np. J, 2, 13; 5, 1; 7, 14; 10, 22).

Od początku istnienia chrześcijaństwa rozdziła się i utrwałała pątnicza tradycja. Już św. Paweł Apostoł spieszył z pielgrzymką do Jerozolimy na święto Pięćdziesiątnicy (Dz 20, 16; 24, 11). Celem pielgrzymowania stały się miejsca związane z kultem męczenników i ich relikwii (szczególnie od III w.), ośrodki związane z kultem pustelników i rozwijającym się monastycyzmem (od końca III w.), Ziemia Święta oraz miejsca związane z kultem Męki Pańskiej i wizerunkami Chrystusa (zwłaszcza od IV w.), ośrodki związane z kultem maryjnym i czcią cudownych wizerunków Matki Bożej (zwłaszcza od V w.). Wykształcały się zarazem ośrodki pielgrzymkowe i sanktuaria o różnym zasięgu: lokalnym, regionalnym (diecezjalnym), ponadregionalnym, krajowym (narodowym), międzynarodowym i światowym, w zależności od kręgu oddziaływania, aktywności duszpasterskiej i pochodzenia pielgrzymów¹. Także sposoby poruszania się pątników i czas trwania pielgrzymek nieustannie ewoluowały, co było związane z nowymi sposobami komunikacji, możliwościami finansowymi, infrastrukturą wzdłuż szlaków oraz w samych pątniczych ośrodkach. Ciekawą rzeczą jest odradzanie się współcześnie pielgrzymek pieszych, które trwają nawet wiele dni.

Współcześnie wykształciło się szereg rodzajów pielgrzymek. Można dzielić je ze względu na zamierzony cel materialny (Ziemia Święta, Rzym, sanktuarium Maryjne

itp.), cel duchowy (pokuta, dziękczynienie itp.), skład osobowy (stanowe, grup zawodowych, zrzeszeń katolickich, społecznych, chorych, niepełnosprawnych itp.), długość trwania (jednodniowe, wielodniowe), sposób poruszania się (autokarowe, kolejowe, rowerowe, piesze itp.). Każdy z wymienionych rodzajów pielgrzymki wpływa na specyfikę jej duszpasterskiego programu.

a. Cele pielgrzymowania

Motywy oraz cele pielgrzymowania są wielorakie i zwykle splatają się ze sobą. Na czoło wysuwa się pobożność, udział w aktach kultu, korzystanie z duchowych darów (sakramenty święte, słowo Boże, odpusty, łaski związane z wybranym miejscem). I tutaj, podobnie jak w całej chrześcijańskiej pobożności, pojawia się pragnienie dziękczynienia, uwielbienia, prośby bądź prześlągania. Pielgrzymi ufają, iż te tradycyjne intencje pomnażane są przez sam fakt trudów drogi oraz szczególne działanie Bożej łaski w pielgrzymkowym sanktuarium. Na uwagę zasługuje motyw ascetyczny i pokutny. Wysiętek pielgrzymki, cierpliwe znoszenie niedogodności mają swój wychowawczy wpływ na człowieka, zarazem mogą być ofiarowane jako pokuta za grzechy własne i bliźnich. Pielgrzymi są przedstawicielami swoich rodzinnych środowisk i parafii. W drogę zabierają intencje osób, które pozostały w miejscu zamieszkania i liczą na wstawieniczą modlitwę w miejscach świętych. W syntetyczny sposób charakteryzuje cele pielgrzymki papieska bulla „Incarnationis mysterium” wydana z okazji Wielkiego Jubileuszu roku 2000: „Pielgrzymka jest praktyką czynnej ascezy i pokuty za ludzkie słabości, wyraża nieustanną czujność człowieka wobec własnej ułomności i przygotowuje go wewnętrznie do przemiany serca. Przez czuwanie, post i modlitwę pielgrzym postępuje naprzód drogą chrześcijańskiej doskonałości, starając się dojść z pomocą łaski Bożej «do człowieka doskonałego, do miary wielkości według pełni Chrystusa» (Ef 4, 13)” (n. 7). Pielgrzymowanie jest zatem szczególną formą obcowania z Bogiem, poszukiwaniem źródeł wiary oraz sensu ludzkiej egzystencji.

Nie można wykluczyć poza religijnych motywów pątnictwa, takich jak zamiłowanie do podróży, chęć zaspokojenia ciekawości i poznania nowych miejsc, pragnienie niezwykłych przeżyć, doświadczenie wspólnoty z innymi ludźmi. Choć i te ostatnie mogą w pewien sposób łączyć się z wiarą, np. przeżywanie wspólnoty religijnej, poznawanie zabytków chrześcijańskiej kultury.

Godnymi zauważeniami są społeczne i narodowe motywy pielgrzymek. W trudnych historycznie okresach podtrzymywały one patriotycznego ducha, jednoczyły naród i pomagały w przeżyciu ciężkich doświadczeń. Takie znaczenie miało np. pielgrzymowanie na Jasną Górę podczas zaborów, okupacji i panowania komunistycznego reżimu. Pielgrzymki stanowiły szczególny moment doświadczenia duchowej wolności, wyrażania swych nie tylko religijnych poglądów, cementowały budzący się ruch Solidarności. Pielgrzymowanie na spotkanie z Ojcem Świętym Janem

¹ W myśl Kodeksu Prawa Kanonicznego do oficjalnego uznania jakiegos miejsca za sanktuarium oraz o jego randze (diecezjalne, narodowe, międzynarodowe) potrzebny jest formalny dekret kościelnej władzy (kan. 1230 - 1232), choć zwyczajowo miano takie nadaje się i innym znanym ośrodkom kultu.

Pawłem przyczyniło się do wyzwolenia z lęku i jak się dzisiaj uważa, było jednym z milowych kroków ku zdobywaniu politycznej niepodległości Polski.

b. Zadania pastoralne

Pielgrzymki stanowią dla Kościoła wielką wychowawczą i ewangelizacyjną szansę, nawet wówczas, gdy inspirowane są w sposób oddolny, nie instytucjonalny. Nazywa się je często rekolekcjami w drodze. Intensywność religijnych przeżyć i wpływów jest z reguły większa niż w zwyczajnym duszpasterstwie. Składa się na to element obiektywny - czas, możliwość wielogodzinnego a nawet wielodniowego przebywania w duszpasterskiej grupie. Z drugiej strony - subiektywnie - zauważa się, iż człowiek podczas pielgrzymki skłonny jest do większego otwarcia na nadprzyrodzone wartości. Zdarza się, iż na pielgrzymkę chętniej wyruszają osoby słabsze religijnie. Zachęca ich atrakcyjność przeżyć. Rodzi to niepowtarzalną szansę ewangelicznego oddziaływania, a co za tym idzie pomocy w odkryciu na nowo źródeł wiary.

Duszpasterstwo pielgrzymkowe w punkcie swego wyjścia ma poniekąd ułatwione zadanie. Sam pątniczy ruch w znacznej mierze zwiera oddolną dynamikę. Na duszpasterstwie spoczywa ukierunkowywanie, ugruntowywanie i uwznioślanie motywów, które często rodzą się spontanicznie. Chodzi najpierw o właściwe ułożenie hierarchii wartości, a to wiąże się z zapewnieniem na wskroś religijnego charakteru pątniczym wędrownikom i podbudowywanie ich teologicznymi motywami. Sprawa nie polega na eliminacji innych motywacji, ale takie ułożenie programu, by dominowały w nim akty religijne, a wszystkie inne przeżycia były im podporządkowane. Unikać należy zatem sytuacji, w których pielgrzymka staje się li tylko turystyka religijna, a tym bardziej zwykłą wycieczką. Wiele pielgrzymek ma swe utarte tradycje, często związane z ludową pobożnością. Niekiedy wymagać one będą oczyszczenia z tego co wypacza zdrową pobożność a zachowania elementów przyczyniających się do rozwoju wiary.

Warunkiem wstępnym dla dobrego duszpasterskiego wykorzystania pielgrzymki jest przyjęcie jej programu. Składa się nań zaplanowanie uczestnictwa w nabożeństwach, zwłaszcza Eucharystii, życiu sakramentalnym, głoszenie słowa Bożego, a także przeżyć związanych z chrześcijańską kulturą. Optymalną sytuacją jest posiadanie przez grupę własnego duszpasterza, który będzie czuwał nad realizacją tegoż duchowego programu. Nie jest wykluczone, iż osobą odpowiedzialną stanie się odpowiednio przygotowany animator świecki.

Pielgrzymki, jak wspomnieliśmy wcześniej, noszą znaną rekolekcji w drodze. Adhortacja Apostolska *Catechesi tradendae* wskazuje, iż są one miejscem katechezy. Mogą przynieść „bardzo wiele korzyści duchowej, jeśli tylko jeden i ten sam poważny temat zostanie wybrany do rozważania, zwłaszcza życie Chrystusa Pana, Najświętszej Maryi Panny i świętych” (n. 47). Chodzi zatem o przygotowanie cyklu homilii, kazań,

katechez, rozważań bądź innych pogadanek o religijnym charakterze, które będą wygłaszane podczas drogi.

Zwróćmy uwagę, iż pielgrzymka jest dla jej uczestników rodzajem apostołskiej szkoły. Przebywanie dłuższy czas w grupie stwarza wiele okazji do wzajemnej służby ale też uczy zaangażowania w życie Kościoła. Wymieńmy np. przygotowywanie liturgii, konieczność pomocy niepełnosprawnym, pełnienie rozmaitych dyżurów na rzecz wspólnoty. Wspominaliśmy już, iż pielgrzymka jest również „apostolstwem w drodze”. Pielgrzymi mają liczne okazje, by publicznie wyznać swą wiarę i dać chrześcijańskie świadectwo wobec przygodnie spotkanych osób.

Należy postulować odróżnienie pielgrzymek posiadających oficjalny kościelny status od innych grup. Te pierwsze otrzymują, zależnie od rangi, potwierdzenie ze strony Kościoła (biskupa, proboszcza - niekoniecznie formalnym aktem). Muszą one spełniać odpowiednie wymogi stawiane kościelnym pielgrzymkom. Przede wszystkim wskazany powyżej religijny program, odpowiednie duchowe przygotowanie grupy oraz przewodnika (duchownego lub świeckiego), zapewnienie, iż będą stosowały się do regulaminów pielgrzymkowych ośrodków. Trzeba równocześnie zwrócić uwagę, czy przygotowanie grupy odpowiada wymogom cywilnego prawa. Chodzi m.in. o zapewnienie bezpieczeństwa poruszania się, ubezpieczenia od następstw nieszczęśliwych wypadków, opieki uprawnionych do prowadzenia grup osób (pilot, przewodnik), zawarcie odpowiednich umów z biurem pielgrzymkowym, przewoźnikiem i innymi usługodawcami.

Do kierowania pielgrzymkowym ruchem potrzebne są dobrane zespoły osób duchownych i świeckich. Wymaga to odpowiedniego przygotowania w postaci oddzielnych kursów dla duszpasterzy, przewodników świeckich, osób obsługujących sanktuaria i domy pielgrzymy, pracowników biur pielgrzymkowych. Potrzebne są nie tylko fachowa wiedza i praktyka lecz także stała duchowa formacja. Na treść tego rodzaju szkoleń składają się m.in. zapoznanie z duchowymi walorami i celami pielgrzymowania, programami duszpasterskimi, historia Kościoła i sztuki kościelnej, znajomość odpowiedniego prawa i przepisów kościelnych oraz cywilnych, zdobywanie umiejętności praktycznych w obsłudze pielgrzymkowego ruchu².

Zwróćmy wreszcie uwagę, iż konieczne jest zadbanie o ulepszanie materialnej infrastruktury służącej pielgrzymkom. Ułatwi to osiągnięcie duchowych celów. Wymieńmy tu zwłaszcza odpowiednio urządzone domy pielgrzymy umożliwiające dłuższe zatrzymanie się, odpoczynek, nocleg w godziwych warunkach, odbycie dni skupienia, zaplecze gastronomiczne, sanitarne. Ważką rolę spełniają punkty informacji i tablice informacyjne, możliwość dobrego porozumiewania się z grupą (nagłośnienie w ośrodku, w autobusie, na trasie pieszej pielgrzymki). Z tego też względu trzeba podejmować współpracę z lokalnymi władzami i służbami porządkowymi (oznakowanie,

² Szkolenia z zakresu pielgrzymek i turystyki religijnej prowadzone są przez Papieską Akademię Teologiczną w Krakowie i Polską Izbę Pielgrzymkową.

bezpieczeństwo i kierowanie ruchem, parkingi, publiczna komunikacja, baza noclegowa, gastronomiczna, usługowa, służba zdrowia itp.).

c. Etapy pielgrzymki

Duszpasterstwo pielgrzymkowe ma swe etapy. W tradycji są one często nazywane stacjami pielgrzymki. W zależności od rodzaju pielgrzymki i długości jej trwania ulegają zmianom proporcje poszczególnych stacji. Na ostateczną strukturę duszpasterskiego programu ma także wpływ rodzaj pielgrzymki, jej skład osobowy, sposób poruszania się punkt docelowy i inne warunki jej towarzyszące.

Przygotowanie dalsze i bliższe

Przygotowanie pielgrzymki odbywa się w miejscu zamieszkania pielgrzymów. Składają się nań elementy duchowe i organizacyjne. Do pierwszych należy ukształtowanie właściwych motywacji i oczekiwań pielgrzymów oraz nastawienie do jak najowocniejszej asymilacji religijnych treści i przeżyć. Zachęcić trzeba zwłaszcza do intensywnego życia sakramentalnego, które stanowi zawsze serce chrześcijaństwa, a więc do spowiedzi przed wyjazdem i codziennej Komunii św. (należy liczyć się jednak, iż w grupie są osoby nie mogące przystąpić do tych sakramentów). Nastawić do częstego (codziennego) udziału w Mszy św. i innych nabożeństwach. Następnym zadaniem jest integracja grupy, by stała się ona rzeczywiście wspólnotą pielgrzymującego Kościoła. Pomoże w tym wzajemne poznanie i przedstawienie się osób, chwila towarzyskiego spotkania, próba pieśni, rozdzielenie zadań na przyszłą pielgrzymkę. Cenną rzeczą jest aktywne włączenie wszystkich pielgrzymów w realizację duszpasterskiego programu. Może to być odpowiedzialność za przygotowanie modlitw, liturgicznych funkcji, opracowanie krótkich pogadanek dotyczących odwiedzanych miejsc, opieka zdrowotna itp.

Zapewnienie dobrej organizacji pozytywnie wpływa na odbiór duchowych treści pielgrzymki. Składa się nań najpierw zapoznanie z programem, trasą, warunkami udziału, regulaminem, koniecznym wyposażeniem, rozdanie materiałów pomocniczych, identyfikatorów itp. Wcześniejsze zainteresowanie trasą i miejscami godnymi obejrzenia pomoże w przyszłym skoncentrowaniu uwagi pielgrzymów na sprawach najważniejszych. Sprzyjać będzie głębszemu odbiorowi przeżyć, trafnej interpretacji chrześcijańskiego znaczenia nawiedzanych obiektów.

W okresie przygotowania odbywają się wspólne Msze św. bądź inne nabożeństwa z odpowiednią homilią (konferencją) oraz spotkania organizacyjne. Przewodniczy im duszpasterz grupy. Biorą w nich udział inne osoby odpowiedzialne za organizację: przedstawiciel biura pielgrzymkowego, pilot, przewodnik. Pomocne są tu

prelekcje dotyczące odwiedzanych miejsc oraz środki audiowizualne: przeźrocza, filmy, mapy, przewodniki itp.

Bezpośrednio przed wyruszeniem w drogę lub dzień wcześniej odbywa się nabożeństwo na rozpoczęcie pielgrzymki. Składa się nań Msza św. lub inne nabożeństwo z odpowiednią homilią zakończone specjalnym błogosławieństwem pielgrzymów. Wzory tego rodzaju nabożeństw znajdują się w: „Obrzędach błogosławieństw dostosowanych do zwyczajów diecezji polskich”³. Nabożeństwo jeszcze raz, w syntetyczny sposób przypomina cele pielgrzymki, zachęca do ożywienia intencji pielgrzymowania, nastawia do religijnych przeżyć, jest momentem oddania się na czas drogi pod Bożą opiekę. Trzeba dać pielgrzymom okazję do skorzystania z sakramentu pokuty, by podczas całej pielgrzymki mogli pełniej korzystać z Bożych łask.

Nawiedzenie miejsc pielgrzymkowych

Droga do celu głównego jak i celów pośrednich jest doskonałą okazją do wspólnej modlitwy, religijnych rozważań i umacniania pielgrzymiej wspólnoty. Przedłużający się czas wędrówki stanowi okres systematycznego przekazu treści, o których była już mowa wcześniej. Wykorzystuje się go aktywnie w celu przygotowania do szczytowego przeżycia, jakim będzie nawiedzenie sanktuarium.

Jeśli pielgrzymka jest dłuższa, nawiedzenie świętych miejsc (sanktuariów, kościołów, kaplic itp.) ma miejsce wielokrotnie. Owe etapowe cele stanowią kolejne stacje przygotowujące do szczytowego przeżycia. W pewnym sensie narasta intensywność duchowych doznań, by osiągnąć swe apogeum podczas pobytu w sanktuarium, które stanowi główny cel pąci.

Przed nawiedzeniem należy wstępnie objaśnić religijne znaczenie sanktuarium i zachęcić do skorzystania ze specyficznych dla niego łask, np. odpustu, wstawiennictwa lokalnie czczonych świętych patronów. Pierwszym aktem nawiedzin powinna być wspólna modlitwa pielgrzymów przed Najświętszym Sakramentem lub w innym centralnym dla danego ośrodka miejscu (cudowny obraz, relikwie Świętego itp.). Wskazane jest wykorzystanie modlitw i pieśni charakterystycznych dla miejsca. Szczytowy moment stanowi udział w Eucharystii. Jeśli przepisy liturgiczne pozwolą, zaleca się dobranie formularza Mszy św. związanego z nawiedzaniem miejscem.

Pomijamy dokładniejsze omówienie duszpasterstwa w sanktuariach, odsyłając do bardziej szczegółowych opracowań⁴. Prawo kanoniczne nakłada na tego rodzaju miejsca obowiązek „zapewnienia wiernym obfitszych środków zbawienia przez gorliwe głoszenie słowa Bożego, przez odpowiednie ożywienie życia liturgicznego, zwłaszcza przez sprawowanie Eucharystii i pokuty oraz przez kultywowanie zatwierdzonych form

³ Katowice 1994 t. 1 nn. 404-473 ss. 183-212.

⁴ W. Przygoda. *Duszpasterstwo w sanktuarium maryjnym. Duszpasterstwo specjalne*. red. R. Kamiński i B. Drożdż s. 369-388.

pobożności ludowej” (kan. 1243, § 1). Duszpasterstwo w pątnicznych ośrodkach ofiaruje zwykle pielgrzymom możliwość uczestnictwa w Mszy św., skorzystanie ze spowiedzi, religijne konferencje. Każde z miejsc posiada swoje lokalne tradycje pobożnościowe: procesje, czuwania i apele modlitewne, nabożeństwa do Matki Bożej i świętych patronów, Drogę Krzyżową, Dróżki Maryjne, odsłonięcie świętego obrazu, religijne misteria, cześć relikwii, poświęcenia itp. Często znajdują się tam siedziby religijnych ruchów i stowarzyszeń (np. Rodzina Różańcowa, Apostolstwo Modlitwy, Rycerstwo Niepokalanej) oraz chrześcijańskie poradnie (np. życia duchowego, rodzinna, powołaniowa). Obok ściśle religijnej działalności organizowane są imprezy związane z szeroko rozumianą chrześcijańską kulturą: ekspozycje muzealne, wystawy, koncerty, filmy, przedstawienia, kongresy, prelekcje itp.

Grupa pielgrzymkowa włącza się w duszpasterski program przygotowany przez nawiedzany ośrodek. Korzysta też z okazji obejrzenia chrześcijańskich zabytków i pamiątek. Tutaj ważną pomoc niesie odpowiednio przygotowany przewodnik. Można zachęcić pielgrzymów do skorzystania z poradnictwa. Sprzyja temu sytuacja anonimowości. Owocność przeżyć zależy od czasu pobytu w sanktuarium. Dążyć należy do jego przedłużenia, tak by obejmował przynajmniej jeden nocleg. Strzec się trzeba pośpiechu.

W tym momencie trzeba dotknąć problemu zakupu przez pielgrzymów religijnych pamiątek i dewocjonaliów. Mają one znaczenie zarówno dla pobożności jak i szeroko rozumianego religijnego wychowania. Przed duszpasterstwem stoi nie zawsze łatwe zadanie kształtowanie umiejętności prawidłowego zakupu. Można mówić najpierw o artystycznej wartości przedmiotów i ich estetyce. Jeszcze istotniejsze jest ich duchowo - wychowawcze znaczenie. Trzeba zapytać, czy ich teologiczna symbolika jest prawidłowa? Czy zatem będą we właściwy sposób kształtować religijne wyobrażenia osób, które z nich korzystają? Chronić trzeba przed niebezpieczeństwem magicznego podejścia do pamiątek zbieranych przez pielgrzymów (np. kamienie, woda ze świętego źródła). Wszelkie przedmioty nie mogą posiadać same z siebie cudownej mocy. Mogą jedynie pomagać chrześcijaninowi, by z większą wiarą zwracał się do Boga, od którego pochodzą wszelkie łaski.

Czas po powrocie z pielgrzymki

Czas pielgrzymki charakteryzują intensywne przeżycia religijne, które zostawiają znaczący ślad w życiu pątników. Często następuje duchowa przemiana, nawrócenie, ożywienie religijnej gorliwości, podjęcie nowych postanowień. Nie można zmarnować tego potencjału, lecz przeciwnie, przez odpowiednie duszpasterskie działania dążyć do jego utrwalenia i rozwoju.

Duszpasterski program na szlaku powrotnym nie różni się tu od treści realizowanych w drodze ku sanktuarium. Więcej akcentów kładzie się jednak na utrwalanie dotychczasowych przeżyć i ukierunkowanie ku przyszłości. Pielgrzymka

powinna zaowocować trwałą przemianą życia pątników. Należy mieć nadzieję, iż nastąpi intensyfikacja ich religijnego życia, jak również ich aktywniejsze zaangażowanie apostolskie. Trzeba więc sugerować konkretne postanowienia oraz zaprosić do udziału w życiu swej lokalnej kościelnej wspólnoty.

Po powrocie z pielgrzymki do miejsca zamieszkania odbywa się nabożeństwo dziękczynne. Jest ono okazją do przypomnienia najważniejszych przeżyć oraz uświadomienia, iż były one wielką łaską a zarazem zobowiązaniem. Nabożeństwo przedłuża spotkanie towarzyskie. Warto w nim wykorzystać przeżycia, zdjęcia, nagrania i inne pamiątki zebrane podczas pielgrzymki, które na inny sposób utrwalają i przypominają jej duchowe doznania.

Spotkanie jest dobrą okazją, by włączyć do aktywniejszej formacji religijnej i zaangażowania w życie Kościoła. Część pielgrzymów należy już do religijnych wspólnot. Innym można zaproponować regularne spotkania po pielgrzymce, które w miarę upływu czasu ukształtują stałą grupę modlitewną, formacyjną bądź apostolską⁵.

⁵ Por. J. Kalinowski. *Spotkanie duszpasterskie po pielgrzymce*. *Homo Dei* 55:1986 z.5 s. 128-133.